

A dekonstrukció – a befogadás formaelmélete

A rendelkezésemre álló terjedelemben lehetetlen összefoglalni egy olyan irodalomtudományi gondolkodásmódot, mely az elmúlt huszonöt évben elméleti írások és műértelmezések ezreivel jelentkezett és egy olyan új irodalomszemléletet alakított ki, mely túl szándékozott lépni az általunk még meg sem tanult formalizmuson. A következőkben csupán előadásom téziseit sorolom fel.

1. Az irodalomtudomány irányzatai nem stabil objektumok változó (egyre jobb, átfogóbb) elméleti leírásai (mint a természettudományoknál), hanem új és új létértelmet teremtő szubjektív viszonyok által kiváltott változó olvasati módok. Az új műalkotások új értelem-létformát teremtenek és nyomukban, hatásukra nemcsak őket, hanem a korábbi műveket is újra lehet olvasni. A rendszeresen kidolgozott újraolvasási eljárások sora adja ki az irodalomtudomány irányzatait.

1.1. Az önállósult irodalomtudomány alig kétszáz éves múltra tekint vissza. Történetében három nagy irodalomtudományi beszédmód különíthető el. Ezek a beszédmódok a modern ember szubjektummal, azaz önmagával kapcsolatos értelemformálási rendszereibe illeszkednek, messze általánosabbak az irodalommal való foglalkozásnál, és arról szólnak, hogy miként érzékeljük önmagunkat a természeti, a társadalmi és a kulturális jelenségeink kapcsán. A három irodalomtudományi beszédmód a *premodern*, a *modern* és a *posztmodern*.

1.1.1. A *premodern* irodalomtudomány az irodalmi jelentést egy társadalmi értelem, üzenet, tanítás nyelvi megfogalmazásának fogja fel. Az értelem ezért kontextuális termé-

1994 augusztusának végén (29–31-én) a Magyar Irodalomtörténeti Társaság Tanári Tagozata háromnapos továbbképzési találkozót tartott Győrben *A befogadó szerepe az irodalomtanításban* címmel.

A *befogadó szerepe az irodalomtanításban* cím tulajdonképpen két gondolatot ötvözött. Egyfelől azt, hogy az irodalomtanításnak az eddigieknél jobban, tudatosabban számolnia kellene a diákkal, az ő érdeklődésével, változó kulturális környezetével, az irodalomtanítás gyengülő-átalakuló motivációjával. Azzal, hogy a hagyományos műveltség egy ideje már aligha önérték, tehát az irodalomtanításnak új motivációs bázis után kell néznie. A másik indítást az irodalomtudomány recepcióesztétikai, azaz a befogadó felé tett fordulata adta. Míg korábban a különböző irodalomtudományi iskolák főképpen a mű és a valóság, a mű és az alkotó kapcsolatával, vagy mint a strukturalizmus: a mű belső szerkezetével, nyelvi hatóelemeivel foglalkoztak, addig az irodalomtudomány recepcióesztétikai vagy hermeneutikai fordulata immár az olvasó elvárásai, elváráshorizontja felé fordította a figyelmet.

A konferencia tehát a befogadóra jobban odafigyelő irodalomtudomány és a diákot jobban szem előtt tartó irodalomtanítás találkozásának lehetőségeit kereste.

Az előadások anyagának nagyobb része megjelent az *Irodalomismeret* (Iris) 1994. decemberi számában. A megjelentetés módja, a közlemények sorrendje azonban egyáltalán nem tükrözte a rendezvény eredeti koncepcióját, ráadásul az Iris szerkesztői – Kovács Sándor Ivánnal kötött előzetes megállapodásunkkal ellentétben – az irodalomelméleti-irodalompedagógiai előadások közül is közölték a számukra kívánatosakat (*Balassa Péter* és *Kulcsár Szabó Ernő* írását), noha ezek alkották volna a tervezett Iskolakultúra-különszám gerincét.

A következő oldalakon az Irisből kimaradt, de a konferencia címéhez, törekvéséhez kapcsolódó írásokat tesszünk közzé, remélve, hogy ezek ma is érdeklődésre tarthatnak számot.

Arató László

szetű, tudományos kidolgozása létrejövetelének környezete alapján, a szerző intenciói és a kor eszméinek vizsgálata segítségével történhet meg. Irányadó tudománya a filológia és a történettudomány. Feltételezi az irodalom reprezentatív (visszatükröző) szerepét.

1.1.2. A *modern* irodalomtudomány a formalizmus. A jelentés számára egy önmagában teljes nyelvi objektum által létrehozott formai összefüggés funkciója, az irodalmi értelem nem üzenet, hanem egy látásmód sémája, az irodalom szerinte nem tanít, hanem látni tanít. Az értelem textuális, kibontása az irodalmi mű nyelvi struktúráinak feltárásával történhet meg. Irányadó tudománya a modern nyelvészet. Visszautasítja az irodalom visszatükröző szerepét, feltételezi, hogy az irodalom a szubjektív lét struktúráinak rögzítésére szolgál.

1.1.3. A *posztmodern* irodalomtudomány szerint a jelentés az olvasó–megértő és az olvasott–megértett közötti viszonyban létezik. Az irodalmi értelem egy adekvát dialógusban megformált értelem. A megértés értelemteremtő, ezért aktív része az irodalmi folyamatnak. A mű struktúrája valóban meghatározó, de a struktúra nem stabil, hanem az újabb és újabb megértési eseményekben elcsúsztatódik, átródik. Irányadó benne a hermeneutika és a pszichoanalízis. A dialogikus, megértési viszony természetének meghatározásától függően többféle posztmodern út létezik. Ilyen formálódó posztmodern tendenciák a dekonstrukció, az (ontológiai típusú) hermeneutika és az ún. „cultural studies”.

2. A *dekonstrukció* olyan posztmodern irányzat, mely az értelem változó, mozgó természetének a *formáját* tartja jelentősnek. Ezért a dekonstrukció posztformalizmusnak is nevezhető, mely elismeri a formalizmus alapvető tételét, miszerint a világunkban megformált szubjektív értelem olyan tömegű lett, hogy felismerhetővé és döntővé vált az értelemeket megszervező formáló elv. A dekonstrukció azt a mindennapi tapasztalatot helyezi a középpontba, hogy soha egyetlen irodalmi mű kapcsán sem sikerült annak megadni a végleges és teljes értelmet. Ennek a végtelen dinamikának a gyökere a megértési esemény instabil, dinamikus formájában rejlik. A megértési esemény instabilitása nem rombolja a le az értelem-struktúrát, hanem újraírja, azaz dekonstruálja.

2.1. A *formalizmus* a meghatározó formát a tárgy formájában, a dekonstrukció pedig a hozzáállás, a tárgyhoz való viszony formájában gondolja el. A hozzáállás mindig kettős természetű, mert a *hozzáállót* éppúgy tartalmazza, mint azt, amihez *hozzá lehet állni*. Az irodalmi tárgy formájának a mechanizmusa grammatikai, a hozzáállás formájáé pedig retorikai.

2.1.1. A *grammatikai szemlélet* az emberi szubjektív értelmet a nyelvi objektum struktúrájával azonosítja. Feltételezi, hogy kellő apparátus kiépítése után az irodalmi mű értelemstruktúrája egyértelműen, totálisan és véglegesen leírható. A grammatika által kidolgozott formális struktúra egy átfogóbb logikai struktúrába illeszthető, azaz a műalkotás leírása a természeti világ egységes leírásának egyik osztályává tehető. A lét egy biztonságos matematikai-formális építményként ragadható meg.

2.1.2. A *retorikai szemlélet* feltételezi, hogy a nyelvi objektum értelem-struktúrája a megértés eseményétől, módjától függ. Egy retorikai természetűnek tartott szöveget hol így, hol úgy értünk meg. A struktúra, a forma térbeli jellege a grammatikai szemlélet keretében itt időbelivé válik, az egyik időpillanatban más struktúra ragadható meg, mint a másokban, és az irodalmi értelem igazából a struktúra-különbségekből származik. A retorikai szemlélet a nyelv absztrakt, egyetlen (grammatikai) leírásával szemben elsődlegesenek tartja a nyelv individuális, egyszeri, véletlenszerű bőségét és sűrűségét, s nagyon korlátozottan tartja a logika érvényességét.

3. A retorika a dekonstrukcióban egy olyan feltételezés, mely nem csupán egy nyelvi technika felismerése, hanem a nyelv létezésének új elve. A retorika – éppúgy, mint *Heidegger*nél a hermeneutika – *ontológiai* szerepet kap. A lét kaotikus természetű, és azért, hogy bánni tudjunk vele, nyelvünk segítségével különböző konstrukciókat költünk, építünk, konstruálunk rá. A konstrukciók nem leképeznek, hanem létrehoznak, vagy mégin-

kább: ráerőszakolnak egy nemlétező valóságra valami biztonságos, valóságnak tartható összefüggésrendszerrel. A léttel úgy viselkedünk, mint amikor a megfoghatatlan érzelmek-re metaforákkal reagálunk. A létet a nyelvvel nem leírjuk, hanem retorizáljuk, *megköltjük*. A retorika a nyelvhasználat formájának a nyelvfilozófiája.

3.1. A retorika, a szószóki beszéd ősi diszciplína, régóta tudatosult sajátos tevékenység. Már korábbi, nem-ontológiai megfogalmazásaiban is kettős természetű volt. Egyrészt jelezte a szép beszéd technikáját, azaz foglalkozott a nyelvi tárgy szerkesztésének elveivel (ez az, „amihez hozzá kell állni”). Másrészt arra is utalt, hogy a retorika célja a meggyőzés, ezért értelme a hatás felől fogalmazódik meg (azaz a „hozzáállás” sajátossága). Csak az a szöveg retorikus, amelynek retoricitását felismerték. Egy nem érzékelt metafora nem metafora.

3.2. A retorika ilyen értelmezését a dekonstrukció *Nietzschétől*, vagy még korábbról, *Platón*tól eredezteti.

3.2.1. Platón *Gorgiasz* című dialógusában a grammatikai és a retorikai áll szemben egymással. Gorgiasz, a szószóki ember, aki „hitet kelt tudás nélkül”. *Szókratész* viszont a tudást magát, azaz a világot magát akarja megmutatni. Gorgiasz szerint a szószóki tárgy maga a beszéd, a retoricitás a lét nyelvviségére fordul vissza, a racionális vele szemben a külvilágra néz és a szavakat csak tiszta ablakként használja.

3.2.2. Nietzsche szerint Szókratész csalt: a külvilág racionális megragadása nem abszolút, nem szükségyszerű, hanem egy korábbi, elrejtett döntésen alapul. Szókratész is rétor, csak ő később letagadja szavai retorikus természetét, és úgy tesz, mintha azok valóban megragadnák egy független világ lényegét. Nietzsche szerint nem létezik semmiféle nem-retorikus, természetes nyelv, a retorikai, figuratív természet a nyelv alapsajátossága, és ebből a gazdag figuratív nyelvből redukcióval készül az éppen adott érdeket kielégítő, ún. szó szerinti nyelv.

4. A retoricitás nemcsak, sőt nem elsősorban elemzési, fogalmi apparátus, hanem a szövegek általában retorikusan léteznek. Vannak olyan szövegek, amelyek ezt a retorikusságot tisztán hordozzák, nincs történetük, nincs koherens tárgyviláguk, az értelmük a velük kapcsolatos asszociációk, érzések kapcsán szerkeszthető meg. Ezek a kifejezetten posztmodern szövegek. Létük, erősödő gyakoriságuk kényszerítette ki azt az *olvasati módot*, amely a dekonstrukcióban fejeződött ki.

4.1. Ilyen lehetőségéről szól egy kifejezetten modern szerző, *Joseph Conrad: A sötétség mélyén* című regényében. Marlowe-ról, a regény narrátoráról mondja el egy másik narrátor, hogy történetei különböztek a szokásos tengerész-történetektől. Ez utóbbiak úgy tartalmazták értelmüket, mint a dió a belet. Marlowe mondanivalója viszont kívül rejtőzött, „mint egy beburkolta a mesét”, az értelem a történethez kialakított viszony segítségével született.

4.2. A posztmodern narratíva felbontja a szövegek évezredes sajátosságait. A szöveg végtelenné, ismétlődővé válik, össszetevői nem kapcsolódnak strukturáltan egymáshoz, elmosódik bennük a fikcionális és a valóságos határa, s a szövegről való szöveg válik központi jelentőségűvé. Ilyen posztmodern narratíva *Joyce: Finnegan ébredése* című írása.

4.3. A posztmodern szöveg különleges irodalmi művek mellett köznapi, népszerű közegekben is megjelenik. Ilyen posztmodern televízió a *Music Television*. Ez minimális méretű fragmentumok (a klipek) halmaza. A klip referencia és struktúra nélküli, játékos vizuális szöveg, amely a zenét nem aláfesti, nem is ad hátteret neki, hanem mintegy *térisíti*, képek káoszára feszíti ki. Az MTV végtelen, internacionális, szimbolikája kaotikus, de mindent átfogó.

5. A retorizáltság ontológiai természetű minősége egy olyan alapelven nyugszik, mely szerint a lényeg, a valóság sosem érhető el, s a nyelv arra való, hogy erről a megfoghatatlanságról új és új konstrukciókat hozzunk létre, azaz újra és újra átverjük önmagunkat látzatvalóságokkal. Az újkori gondolkodás története igyekezett ezt a helyzetet elleplezni, ennek jele volt a *szimbólum* és az *allegória* kettősének értékkülönbsége.

5.1. A 18. század végén fogalmazódott meg az, hogy a korábban olyannyira népszerű allegória a szimbólumhoz képest másodlagos. A *szimbólum* olyan képi rendszer, amelyben a szöveg, a kép egy lényegi léttartalom adekvát kifejezése, artikulálódása. A szimbólum az emberi élet nagy titkainak feltárulásához vezet, mert benne a különösség szintjén esik egybe a konkrét, kézzel fogható, de szűk körű egyedisége és az absztrakt megfoghatatlan, de sok mindenre vonatkozni tudó, nagy magyarázó erejű általánossága. A szimbolizmus a nyelvi formába integrálva teljesítette ki ezt az elvet. Ha a szimbolikus látásmód valóban képes erre, akkor a szimbólum ugyanazt a lényeghordozó szerepet tudja ellátni a szubjektum kapcsán, mint amit az egyértelmű, logikai nyelv a külvilággal kapcsolatban.

5.1.1. A szimbólum eszerint önmagában érthető teljesség, a jelölő és jelölt *totális egysége*, az ember önmagára mutató lényeglátásának egy térszerű természetű (időben nem relatív) példája.

5.1.1.1. A jelentés a szimbólumban vagy alkotói (egy zseni lényeglátása), vagy szöveg-objektumra épül (azaz a nyelv lényeghordozó zsenialitása).

5.2. Az *allegória* esetében a képi hordozó és az általa jelzett közvetett tartalom között a kapcsolat mesterséges, nem lényegi, mert a lényegyet sose érjük el, korlátolt képeink, fantáziáink csak *ráallegorizálnak* az elérhetetlen lényegek sorára.

5.2.1. Az allegória temporális, mert egyrészt minden érzékelt, vélt lényegiséghez újra és újra allegóriát gyártunk, másrészt mert minden allegória mögé új és új lényegiséget képze-lünk. Az allegória ezért nem egy szemantikai térre, hanem a jelentés-időre van kifeszítve.

5.2.1.1. A jelentés-idő pedig lényege szerint a megértés ideje, a jelentés, az értelem léte valóban itt játszódik le, itt történik meg.

5.2.2. Az allegória megértéséhez mindig valamilyen kulturális hagyomány kell, azaz az allegória szemantikai lényege szerint egy jelölő, amelyet egy másik jelölő értelmez. A világot magát nem érjük el, hanem szavaink játékaival új és új jelölő láncokat hozunk létre.

5.3. A dekonstrukció azt állítja, hogy igazából minden *szimbólum titokban allegória* természetű, minden lényeglátásunk mögött egy jelölőlánc másik jelölőre építéséről van szó. De nemcsak nyelvünk allegorikus, hanem olvasási módunk is: minden olvasat, értelmezés a szöveg kimondhatatlan lényegére adott lehetséges allegória, amit természetesen számtalan további allegória követhet.

6. A dekonstrukció elsősorban nem elmélet, hanem *olvasati mód*, azaz végtelen tapasztalása a szövegek és értelmezések allegorikus-retorikus természetének. Nem elmélet tehát, amit szövegek interpretációjára alkalmaznak, hanem szövegek olvasása, értelmezése, ami érdekes következtetések levonásához vezet. Az olvasati módnak, a dekonstrukciós értelmezésnek több típusa van.

6.1. A dekonstrukció tárgyalhatja a *szöveg létrehozásában* rejlő retorikai mechanizmust, azt, hogy miközben szimbolikus lényeglátást ígér, miként nyújt mégis allegóriát.

6.1.1. Erről szól *Borges: Tlön, Uqbar, Orbis Tertius* című elbeszélése, melyben arról van szó, hogy tudós emberek hogyan teremtenek meg egy valóságot azzal, hogy annak allegorikus képét – földrajzáról, történelméről és nyelvéről szóló enciklopédiák formájában – létrehozzák.

6.1.2. Ugyanezt próbáltam a *Hetedik* című *József Attila*-vers kapcsán megmutatni. József Attila, miközben azt bizonyítja, hogy a személynek van szimbolikus mélységű lényege, játékosan megmutatja, hogy ilyen nem létezik.

6.2. A dekonstrukció tárgyalhatja a szöveg önmagáról szóló retorikai üzenetét.

6.2.1. Ilyen lehet József Attila *Szabad ötletek...* című művének értelmezése abból a szempontból, hogy a szöveg milyen formai, narratív technikával szól önmaga lehetetlenségéről. Ugyanígy *Italo Calvino: Ha egy téli éjszakán az utazó* című regénye a regény lehetetlenségéről szól.

6.3. A dekonstrukció tárgyalhatja a befogadó retorikai mechanizmusainak értelemteremtő szerepét.

6.3.1. Erről – az olvasás segítségével teremtődő allegorizálásról – szól Borges *Pierre Menard, a „Don Quijote” szerzője* című elbeszélése.

7. A dekonstruktor számára azonban világos, hogy saját dekonstruktív hozzáállását is a dekonstrukció elkerülhetetlensége fenyegeti. Az értelem egy végtelen, befele futó öntükrözés, egy olyan *mise et abyme*, mely az értelem fragmentált káoszának képét vetíti elénk.

Utóirat

A terjedelem korlátai miatt nem idéztem. Kitűnő bibliográfia található azonban a *Helikon Világirodalmi Figyelő* 1994/1–2. számában. A *Szabad ötletek...* című műről szóló értelmezésem a *Kabdebó Lóránt–Kulcsár Szabó Ernő* szerkesztésében készült *Szintézis nélküli évek* (Janus Pannonius Egyetemi Kiadó, 1993) című kötetben jelent meg. A *Hetedik* című vers értelmezése a Petőfi Irodalmi Múzeum által 1994 áprilisában rendezett konferencia írásai között kapott helyet.